

BOZKIR GÖÇEBELERİNDE SOSYO-EKONOMİK YAPI

Abdulkadir İlgen*

ÖZET

Bozkır kültürü Türkler arasındaki sosyal ve ekonomik yapıyı şekillendiren temel faktördü. Herhangi bir çalışmada bu noktanın bilhassa dikkate alınması gereklidir. Türkler Fiziki şartların meydan okumasına başarıyla cevap vererek kendi bozkır kültürlerini yaratmışlardır. At ve demir bu kültürün en önemli unsurlarıydı. Bu kültürün diğer önemli bir özelliği ise göçebe kültürüne paralel olarak gelişen Türk Töresiydi.

ANAHTAR KELİMELER; Bozkır kültürü, Töre, Orta Asya, Kurgan, Yaylak-kışlak, boy, bodun, Anau, Mayemir, Andronova, Pazırık, demir, kımız, İpekyolu.

ABSTRACT

Steppe culture was the fundamental factor of having been formed the economic and social structure among Turks. This point has to be considered in all research concerning Turks. Turks, which answered successfully to the challenge of the physical conditions, had created their own steppe culture. Horse and iron was the most important elements of this culture. This culture's another important characteristic is also Turkish Töre that developed paralelly to nomad culture.

Key words: Nomad culture, Töre , Middle Asia, Kurgan, Winter-site, summer-site, tribe (boy), bodun, Anau, Mayemir, Andronova, Pazırık, iron, Kımız, Silk Road

Giriş

İslamlık öncesi devir Türk toplumlarında iktisadî ve içtimâî yapının esaslarını oluşturan temel faktör bozkır kültürüydü. İlgili dönemde Türklerin siyasî , iktisadî ve içtimâî yapısını tanımlamak ve kavramak için bu temel öğeyi, yani bozkır kültürünü hesaba katmadan yapılacak çalışmalar eksik hatta temelsiz kalma riski taşıyabilir. Bu nedenle çalışmanın genel karakterini, atlı bozkır kültürünü oluşturan ya da uçsuz bucaksız bozkır ortamında tabii çevrenin meydan okumasına başarıyla cevap vermek suretiyle, bu yapının ayrılmaz bir parçası haline gelen Türk topluluklarıyla onların yaşadıkları coğrafya olarak belirlemek lazımdır. Avrasyalı göçebeler de stepin, fiziksel tabiatın Arktik buzlarından ya da tropik cangıllarından hiç de aşağı kalmayan meydan okumasına başarıyla cevap verebilmiş eşsiz süvarilerdir.

Bozkırda sürüp giden yaşantı, yüzyıllarca özelliğinden bir şey kaybetmez. Ne Çin sınırına bitip tükenmez akınlar yapan Hun süvarileri, ne Roma'yı haraca bağlayan Atilla orduları ne de bütün bir Avrasya sahasını bir baştan diğer başa çiğneyen Moğol atlıları; hepsi de kurak yıllarda, bozkırın seyrek otları üzerinde, tarım sahalarının sınırlarına kadar bir damla su bulabilmek için maceradan maceraya koşan yoksul Türk-Moğol çobanları olarak, Peçili ve Maveraünnehir'in kapılarında, şaşkınlık içinde yerleşik medeniyetin mucizesini, bereketli mahsulünü, ağzına kadar tahıl olan köyleri, şehirlerin ihtişamını seyretmektedir¹. Bu mesele, aslında sosyolojik bir vakıadan başka bir şey değildir. Bu nedenle yerleşik ve göçebenin birbirlerine karşı hissettiği duygular da, aynı modern bir şehirde bulunan kapitalist bir cemiyet ile, proletaryanın birbirine karşı beslediği duyguların aynısıdır. İsterse Kuzey Çin'in sarı topraklarını, İsterse İran'ın bahçelerini, isterse Kiev'in zengin kara topraklarını işletsin tarım cemiyetlerinin çevresinde, çoğunlukla korkunç iklim şartlarına sahip, her on yılda bir su kaynakları kuruyan, otlakları yok olan, hayvanları ölen fakir otlaklar kuşağı bulunuyordu (Grousset, 1996:6-7).

* Yrd. Doç. Dr., DPÜ, Bilecik İİBF İktisat Bölümü İktisat Tarihi Ana Bilim Dalı.

¹ Kitabelerde bizzat Bilge Kağan'ın ağzından şu ifadelere yer verilmişti: "Karanlık ormanları terk eden pek çoğu (Türkler) Güneye bakarak şöyle diyordu: 'ovada yerleşmek istiyorum' " Bkz. Grousst, (1996: 119).

Bozkırın adamı bu anlamda doğuştan asker ve bağımsızlık² tutkunu muharip bir topluluk olarak nitelendirilebilir. Kadim dönem Türk sosyo-ekonomik yapısını, bu iki unsurdan ayrı değerlendirmek mümkün değildir. Burada bir konu gerçekten ilginç ve üzerinde durulmaya değer niteliktedir. Bu mesele Orhun ve Gök-Türk kitabelerinde görülen ve çok erken diyebileceğimiz bir dönemin ürünü olan “ulusal kimlik” bilincinin kaynakları meselesidir. Daha on dokuzuncu yüzyılda bile kendilerini İtalyan değil de Sicilyalı³, Napolili, hatta Luccalı veya Salernolu olarak gören insanlar bulunmasına karşın, nasıl olmuş da bu bölgenin insanı çok erken bir dönemde kendini farklı bir ulusal aidiyet kümesine dahil etme başarısını gösterebilmiştir? Mesele aslında sanıldığı kadar karmaşık değildir. Bir insan denizi olan Çin’le kurulan yakın münasebetler, her zaman bozkırlı atlı göçebeler aleyhine bir seyir izlemiştir⁴. Çin’i istila eden güçler daima Çin tarafından yutulmuş, asimle edilmiştir. Aynıysa Roma’yı istila eden kuzeyli kavimler için de geçerlidir⁵. İşte bundan dolayıdır ki toprağa çok da bağlı olmayan bütün göçebelerde, soya bağlı aidiyet ve bu aidiyetin geliştirdiği kimlik ve bağımsızlık tutkusu kendi varlık sebeplerinin temel sâiki olagelmıştır. Bozkırın adamı çok iyi biliyordu ki, yerleşik hayata geçmek; ister başat güç, isterse başkasının boyunduruğuna girme şeklinde olsun, asimle olma yani yok olmayla aynı anlama gelen, doğrudan kendi varlığına yöneltilmiş bir tehditti. Bozkırda bozkırın şartlarına göre yaşamak, işte tam da bu noktada daha önemli ve

² 716 yılından hemen sonra Kültegin tarafından dikilen Gök-Türk kitabelerinde “...*Beylik evladın kul oldu, hatunluk kızın cariye kaldı. Türk beyler Türkçe adları bırakıp Tabgaç beylerin adını aldı. Elli yıl gücünü ve emeğini (ona) verdi. Karabodun Türkler, bütün halk şöyle demiş: Devletli halk idim, şimdi devletim hani? Hakanlı halk idim, şimdi hakanım hani? Gücümü, emeğimi hangi hakana sarf ediyorum? Böyle deyip Tabgaç hakanına karşı çıkmış.*” belirtilen şikayetlerden kendi emek ve gücünü başkasına vermek istemeyen Türk halkı (Türük kara kamuğ budun) “*kendimizi öldürüp, yok olalım daha iyi.*” diyerek başkaldırmışlar. Bkz. Gumilev, (2002: 336 vd.)

³ Konuyla ilgili ayrıntılı bir analiz için bkz. Hobsbawm, (1987:171)

⁴ Bozkır ve yerleşikler arasındaki ilişki gerçekten dramatiktir. Bir yanda medeniyetin rahat ve konforu, dolayısıyla buna duyulan özlem; diğer yanda lüks tüketim alışkanlıklarına kapılma ve neticede asimle olma endişesi taşıyan göçebelerle, bunların ardı arkası kesilmeyen akınlarına karşı surlar inşa eden ve ince diplomasi uygulayan yerleşiklerin mukabil cevapları. Bu gerilim asırlarca devam etmiştir. Dünün sur ve hisarlarının yerini bugün yasal engeller almıştır. O gün kuzeyin barbarları vardı; bugün ise güneyin proleter milletleri ve yoksul halkları kuzeyin refah ve zenginliğini tehdit ediyor. Kuzeyin zenginleri ise bu yığılma ve baskının önüne geçmek için aynen geçmişte olduğu gibi bugün de, çevrelerinde kendilerine bağımlı yeni vassallarla tampon bölgeler oluşturmak istiyorlar.

⁵ Bkz. Toynbee, (1978: II,402).

belirleyici bir faktör olarak anlam kazanıyordu. Bu nedenle ekonomik ve sosyal yapıyı olduğu kadar askerî ve siyasî yapıyı da, bozkır ve onun şartları şekillendirmiştir demek çok da abartılı sayılmaz. Her ne kadar aynı fizikî çevrenin her toplum üzerinde sürgit aynı etkiyi icra ettiğini söylemek mümkün değilse de (Toynbee, 1978:103), çevre tipi ile toplum şekilleri arasında doğrusal ve kuvvetli bir ilişki olduğu da bilinen bir gerçektir (Bloch,1983:20).

Marx’ın ileri sürdüğü Asya Tipi Üretim Tarzı ise bütün genellemeci yaklaşımlarda görüldüğü gibi realiteden hareketle ortaya atılmış tümevarımcı bir yaklaşımdan ziyade, belli ön kabullere dayandırılmış tümdengelimci katı ve ideolojik bir yaklaşımı temsil ediyor. Buna göre mülkiyet biçimi, “ Topluluğun fertler üzerindeki kontrolünün sıklığı ve fertlere bu topluluğun bir üyesi sıfatıyla toprak verilmesi ” şeklinde özetleniyor. Bu tip toplumlarda ürün devlet tarafından toplanıp dağıtılıyor. Ticari değişimler kâr ve zarardan ziyade, tek taraflı olarak yapılmakta ve köydeki üretim-tüketim birliğini bozma imkanından mahrum gözükmektedir. En önemlisi kentle kırlar arasında ticari ilişkilerin kurulmamasıdır(Türkdoğan, 1981:49)⁶. Halbuki Türk toplumunda yaylak-kışlak hayat tarzı, toplum hayatının vazgeçilmez iki ayrı parçasını oluşturur. Böylesi bir toplum yapısında artık değere devletin el koyması anlamında bir ekonomik ilişkinin varlığına dair yeterli derecede bilgi ve belge olduğu söylenemez⁷. Ayrıca bu tür bir yaklaşımın tüm aydınlanma filozoflarında olduğu gibi, doğrusal tarih felsefesinden hareket eden dar bir anlayışı temsil ettiğini söyleyebiliriz.

Bunlara kısaca temas edildikten sonra, Türk kültürünü oluşturan bozkır hayatı ve onun çevresinde gelişen iktisadî ve içtimaî yapının nasıl teşekkül ettiği sorusunun cevabı bulunmaya çalışılabilir. Fakat her şeyden önce meselenin daha rahat anlaşılabilmesi için Türklerin yaşadığı coğrafya ve o coğrafyada hakim olan bozkır kültürünün ana hatlarıyla ortaya konulması gerekir.

⁶ ATÜT kavramı Marksist yorumcular arasında da tartışma konusu yapılarak, söz konusu kavramın müphem, kararsız ve sorunlu bir kavram olmaya devam ettiği belirtilmektedir. Bkz. Bottomore, (2002:50).

⁷ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler için Bkz. ÖGEL, (1978: 1 vd.)

Türklerin Ana Yurdu

Türklerin ataları olması kuvvetle muhtemel bulunan beyaz ve brekisefal ırk, Altay-Sayan, Tanrı dağları ve biraz da Kazakistan'a yayılmıştı. M.Ö. 1700 tarihlerinde *göçebe* ve *muharip* bir kavmin kültür, sanat ve ırkî hakimiyetini Hun hatta Göktürk çağına kadar devam ettirdiğini biliyoruz (Ögel, 1988:17). Bu sahada yaşayan kavimlerin sanat yönünden kendilerine mahsus bir sanat üslubu oluşturmaları ve bu üslubu muhafaza etmeleri, ancak siyasî birliklerini kurmuş olmalarıyla açıklanabilir (Ögel, 1978:281)⁸.

Son zamanlarda yapılan etimolojik araştırmalar da bu tezi kuvvetlendirmektedir. Zira M.Ö. ikinci bin ortalarına ait bazı dil yadigarlarının ortaya koyduğu gerçek, Türklerin o tarihlerde hem kuzey batıdaki eski Ural'lı kavimler, hem de güney batıdaki Hind Avrupa dillerini konuşan Ari kavimlerle⁹ etkileşim halinde olduğunu göstermektedir (Kafesoğlu,1986: 47). Söz konusu sahalarda birtakım Türkçe deyimlerin kullanılıyor olması, bu sahanın Türklerin yaşadığı coğrafya olması ihtimalini güçlendiriyor. Türklerin ataları olması kuvvetle muhtemel bulunan beyaz ve brekisefal bir ırkın, Altay-Sayan ve Tanrı dağları ile biraz da Kazakistan'a M.Ö. 1700 tarihlerinde yayılmış oldukları (Kafesoğlu, 1986: 25; Rasony,1988:3) son linguistique araştırmalarla da ortaya konulmuş bulunuyor (Ögel, 1978: 7).

Bozkır Kültürü

En geniş kapsamıyla Orta Avrupa'dan Güney Rusya ve Kuzey Sibiryaya ormanına kadar uzatılabilecek bir bölgeyi içine alan Türklerin hareket sahası, güneyde Hayber Geçidi'nin yol verdiği Hindikuş dağları ve doğuda İran platosu ve hatta Anadolu yaylasına¹⁰ kadar uzatılabilir. Bu bölgelerde "bozkır, yer yer yerini başka bitki ve iklim örtülerine

⁸ Türkistan'da yaşayan ahalinin oluşturduğu sanat tarzının hangi etkilerle nasıl bir seyir izlediği meselesiyle ilgili bkz. Esin, (1997: 3-6).

⁹ Bu durum esasen kaçınılmazdır. Mesela güneyde, Sırderya ile Amuderya arasında (bu nehrin aşağı kısımlarında) Parthlar'ın yakın akrabaları olan Türkleşmiş Arilerden başka Türkmenler veya Guzlar'ın yaşamış olduğu biliniyor. Bkz. Gumilev, (2002: 331-332).

¹⁰ Çin Türkistan'ından Mısır ve Bizans İmparatorluğunun sınırlarına kadar uzanan ülkelerde at koşturan Oğuzlar, Anadolu'da Bizans köylüsünün yerini almıştır. Bunun sebebi, yani Anadolu'nun mesken tutulması; Anadolu yaylasının irtifa, iklim ve bitki örtüsü bakımından Yukarı Asya bozkırlarının bir devamı olmasından ileri geliyordu. Bkz. Grousset, (1996: 158, 160)

bırakır ve Gobi, Taklamakan gibi ya da renkli kum çölleri, kırmızı kumlu Kızılkuş, beyaz kumlu Akkum, kara kumlu Karakum gibi ıssız çöllere dönüşür. Kıyılarında çok eski uygarlıkların yerleştiği nehirler Orta Asya'yı baştan sona donatırlar; kuzeyde Altay'dan gelen Yenisey, kuzeydoğuda Amur ya da Baykal Gölü'nü besleyen zengin sular; güneydoğuda Hoang-ho Irmağı'nın (Sarı Irmak) üst yakası, ki bu akarsuyun kıvrımında Ordos ülkesi kurulmuştur; batıda Tanrı dağları ve Pamir Platolarından çıkan ve Aral Denizi ve Balkaş Gölü'nü besleyen ya da bataklıklarda son bulan ırmaklar; İli, Çu, Talas, Arapların Seyhun, eskilerin Yaksart olarak adlandırdıkları 3.000 km uzunluğundaki Sirderya, Zeravşan, Müslümanların Ceyhun, klasik tarihçilerin Oxus dedikleri 2.540 km uzunluğundaki Amuderya ırmağı, Sincan merkezindeyse Tarım ırmağı (2.179) bulunmaktadır." (Roux, 2001:22-23)

İlk Türk bozkır kültürünün oluşturulduğu mekan olan bu bölgelerde bozkır, yılda aldığı ortalama yağmurun 550 mm'nin altına düşmediği ve çok yerde, 500 metreden yüksek rakımlı yaylalardan meydana gelmekteydi (Kafesoğlu, 1986:201). Uçsuz bucaksız bu haliyle bozkırın belki de en fazla fiziki benzerlik gösterdiği öge, herhangi bir kara parçasıyla ölçülemeyecek kadar haşın olan okyanustur. Stepin yüzeyiyle okyanus yüzeyinin ortak yanı, insanoğluna ancak konak noktaları halinde açık olmasıdır. Geniş yüzeyinin hiçbir noktasında step (adalar ve vahalar dışında) insanlara kalıcı bir varolma, dinlenme ve yerleşme imkanı tanımaz. Her ikisi de yolculuk ve ulaşım bakımından insanoğluna kolaylık sağlar; ama her ikisi de sürekli bir "devam"ın gerekliliğini her an hatırlatır. Aksi halde bütün bütüne ve hemen bu alanın sınırlarından "dışarı" çıkıp sağlam topraklar üzerinde kendilerine yer bulmaları, "yerleşmeleri" gerekir (Toynbee, 1978; I, 144).

Passarge'ye göre steppe, Hettner'e göre Winter-kalte Grassteppe denilen ve koyu siyah kestane renginde toprağı olan esas bozkır, açık bir havza ve daha yağışlı olmasına rağmen sert kontinental, kışın çok soğuk ve kar fırtınalı, yazın umumiyetle kurak bir iklime sahiptir. Yazın ara sıra şiddetli sağanaklar dahi kuraklığı gideremez. Bu bölgenin tipik hayvanı attır. Daha kuzeydeki nehir vadilerinde ve yüksekliklerde ormanlıklar bulunmaktadır (Kafesoğlu, 1986:210-211; Doğan,1990:60). Bozkırın sert yapısı, bozkır kavimlerini ister istemez etkilemiştir. Maddi kültür açısından çok da ileri sayılmayan göçebe, askerî bakımdan

muazzam bir ivme, karşı konulamaz bir üstünlük kazanmıştır¹¹. Bundan dolayı bozkırın atlı göçebeleri derhal organize olabilen muharip bir toplum yapısı geliştirmişlerdir¹². Modern zamanların ateşli silahları neyse, göçebenin sahip olduğu eşsiz değerdeki şaşmaz okçulardan meydana gelen süvari birlikleri de oydu. Esasen bozkırın dahili tarihi, en güzel otlakları ele geçirmek için itişip kakışan ve bazı hallerde gezinmeleri asırlar süren hayvan sürülerini yaylak ve kışlak arasında getirip götürerek Türk-Moğol kavimlerinin tarihinden ibarettir. Geniş bozkır sahalarında iklim ve coğrafya gereği sürekli hareket halinde olan göçebeler, *toprak* bağlılığını¹³ değil, *soy* aidiyetini birinci plana almışlardır. Zaten eski Türk telakkisine göre gündoğusundan günbatımına kadar her yer “Türk Yurdu” sayılıyordu. Sosyal kimlik aile, oymak, ve kabile içinde gelişirken, sınırlı otlakları kullanmak zarureti, aile ve gurup ilişkilerini güçlendirmekle kalmayıp *hukuk* anlayışının da gelişmesine sebep olmuştur (Kafesoğlu, 1986:211; Rasony,4).

Toynbee’ye göre “Hayvancı göçebelik ekonomik etkinliklerin en uzmanlaşmış olanlarından biridir.” Çünkü diyor, ‘yerleşik bir ev ve toprağı ekme imkanından yoksun olan göçebe, elindeki tek kaynak olan sürüsüne dayanmak zorundadır, yiyeceğini, giyeceğini, barınağını, yakıtını, ulaşımını ve aynı zamanda stepteki başka topluluklarla tahıl ve demir¹⁴ gibi en hayati ihtiyaçlarını değiş tokuş edebilmek için bir de

¹¹ Grousset Türklerin askeri dehasını hayranlıkla tasvir ederken; “*Kahramanlık özelliğine sahip ırklar, imparatorluk milletleri pek fazla değildir. Romalıların yanında Türk-Moğollar da bunlardandır.*” deme ihtiyacı hissetmiştir. Bkz. Grousset (1996:19).

¹² Bu türden toplulukların hepsinde, diyor Engels, “ en başta apaçık genel çıkarlar söz konusudur. Bu çıkarların korunması, genel kontrol altında ise de, belli şahıslara havale edilir. Çıkan ihtilafların karara bağlanması, ferdî hukuk ihlallerinin önlenmesi, toprağın sulanması... ve bazı dinî fonksiyonlar, bu kişilerce icra edilir.” Marx da, “bu tür topluluklarda işe daima birlikte gidilir. Bu birlikte yaşayan bir topluluktur...Kervan. orda ve benzeri şekiller, bu tür hayat tarzının getirdiği şartlardan doğarlar.” Zikreden Gumilev, (*Hunlar*: 88-89). Bu tespitlerden anlaşılacağı gibi, bu tür toplulukların teşkilatlanma ihtiyacı, kendilerini düşmanlarına karşı savunma veya kabile içi düzeni sağlama ihtiyacından doğmuştur.

¹³ Burada hem eski Türk kağanları hem de Cengiz Han ve bazı ardıllarında eski yurtlarına olan özlem ve bağlılığı da belirtmek gerekir. Bilge Kağan taş abidelere kazıtığı kitabesinde “Ey Türk milleti o ülkeye gidersen öleceksin! Yok eğer, zenginliğin ve endişenin olmadığı *Ötüken ormanında* kalırsan ebedi Devletini muhafaza edersin!...” şeklinde halkını uyarılmış ve aynı zamanda yurduna olan özlemi belirtmiştir. Cengiz Han’da da benzer endişeler mevcuttur. Bu durum bozkır adamının tipik davranış tarzıdır ve kendi içinde tutarlıdır. Bkz. Grousset, (1996: 119, 242)

¹⁴ Müellifin demircilik gibi Türkler tarafından *kutsal* sayılan bir meslek dalımı, yerleşik kavimlere ait bir hususiyet gibi göstermesi, bilgi eksikliği ya da başka sebeplere dayanıyor olmalıdır. Göktürk Devleti’ni kuran *Bumin* ve *Istemi* Kağanların kendi kabilelerinin sanatları da

fazlasını onlardan sağlamak zorundadır. Tarımla uğraşanların görece durağanlığının tersine Göçebeler son derece hareketlidir. Ne var ki oldukça kalabalık sayıda insan ve hayvan guruplarının, çorak ve düşman bir çevrede hareketini organize etmek sayısız lojistik sorunlarla sınırlanmıştır. Göçebe, kendisi, ailesi, sürüleri ve davarları stepin geniş alanlarında, hayvanların ardarda yemlenebileceği otlak alanlarının kapasitesini belirleyen iklimin yıl-döngüsüne de uyarak bir otlaktan diğer otlığa manevra yapmak zorundadır. Koca ıssızlıkta kaybolmak ya da çok geniş bir alan üzerine serpiştirilmiş birbirinden uzak sulama noktalarını ve meraları kaçırmak istemiyorsa –zaten bu meraları kaçırmaması kendisinin de sürüsünün de ölümü demektir- gideceği yönü ve uzaklığı çok iyi hesaplaması gerekir. Göçebe Başkanının, sürekli iktisadî savaş içinden zaferi söküp alması, her şeyden önce düşünmek, kendine güvenmek, maddî ve manevî dayanıklılık gibi erdemlere bağlıdır. Göçebeliliğin zorlaması davranışta ve fiziksel yapıda katı ve yüksek bir standart ve çok gelişmiş bir bağlılık ve klan dayanışması güdüsünü getirir; bu özellikler olmazsa, step boyunca kıvrıla kıvrıla disiplinle ilerleyen katar, hiç birinin yalnız başına hayatta kalması mümkün olmayan atomlaşmış parçacıklar halinde dağılır.’ (Toynbee, 1978; I, 146).

Bozkır göçebeleri orman, çöl ve balıkçı göçebe topluluklarından farklı olarak üretken (hayvan besiciliği ve ziraat) bir yapıyı temsil eder. Bozkır dışındaki göçebe toplulukları ise, asalak yani avcı kültürünü oluşturmuşlardır. Faaliyetleri ferdî olduğundan, sosyal dayanışma ve organizasyon kabiliyetleri sınırlıdır. Yukarıda zikredilen bu durum, ekonomik sosyal ve hukukî yönleri ile tarihte ilk olarak ortaya çıkan sosyal organizasyon şekillerini ihtiva eden belirtiler olarak nitelendirilebilir. Menghi’nin deyimiyle bu husus, Ural-Altay kavimlerinin dünya tarihinde ilk olarak hayvan beslemek ve atı ehlileştirmek suretiyle olağanüstü devlet kurma kabiliyeti şeklinde yerleşik kavimlere intikal ettirdikleri önemli bir medenî merhale olarak nitelendirilebilir.

Nüfus kesafeti ve komşu kavimlerin taarruzları sonucu sürekli yer değiştirme zarureti ve göç etmelerle, bu göçlerin nizamî bir şekilde

demircilik idi. Aşağı yukarı bütün Orta Asya’yı ellerinde tutan J u a n – J u a n imparatorluğunun silahlarını bunlar yapıyordu. Ergenekon efsanesinde geçen demir dağları eriten kişiler de Türklerdi. Bkz. Ögel, (1989: I, 62, 66vd.) ; Gumilev, (2002; 35)

devamını sağlamak için soy bağı yanında töre bağının da bir şekilde güçlenmiş olması kuvvetle muhtemeldir¹⁵. Bozkır kültüründe önemli başka bir unsur ise, demirdir. Demir, Türk mitolojisinde çok önemli bir yere sahiptir (Ögel, 1978: 62 vd.). Tarihi vesikalar da, demiri bol miktarda kullanan kavimlerin Ural-Altay kavimleri olduğunu göstermektedir (Kafesoğlu: 212).

Demir ve atla sair kavimler karşısında karşı konulmaz bir üstünlük kazanan bozkırlı göçebe kavimler, güneş bayrak, gök çadır ülküsüyle gündoğusundan günbatısına kadar çok geniş sahalara hakim olma kudretini gösterebilmişlerdir. Hukuka yani töreye uygun bir şekilde nizamî olarak organize olunmakla ancak başarılıabilecek olan bu durum, söz konusu toplulukların aynı zamanda kanun koyucu özelliklerinin de bariz bir belgesi olarak değerlendirilebilir¹⁶.

Türk Töresi

Eski Türkler *Töre* sözünü *Törü* şeklinde söylerlerdi. Türklerde Töre deyiminin ifade ettiği anlamlar çok değişiktir. Eski Türklerde *Töre* daha çok '*Devletin kuruluş düzeni ve işleyişi*' şeklinde anlaşılmıştır (Ögel, 2001: 469).

'*İl gider töre kalır*' deyişi de toplumda genel-geçer manada kabul görmüş 'kurallar bütünü' 'adetler' ya da bir tür 'hayat tarzı' hatta bunların tümünün üstünde hepsini içeren devlet ve toplum hayatının özü gibi anlam zenginliklerine sahiptir. "*Hanlar atası Oğuz Han Söyledi/ Böyle töre ü erkan eyledi/ İşbu resmile vasiyet kıldı ol/ Ta ola oğlanların Türe yol.*" Nesilden nesile intikal eden bu ifadelerde Oğuz Han, atalar atası, ilk babalığın töre-yolu'nu gösterir. Geç zamanlara kadar kuşaktan kuşağa geçmiş olan bu rivayette Oğuz Han kişi görünümünden çıkar, töre'nin yol (kural, usûl) olarak kalabilmesi için, vazgeçilmez gens'ler birliği şekline girer (Hassan, 1986: 163).

¹⁵ Eski Türk topluluklarında *töre* çok farklı anlamlarda kullanılmıştır. Fakat asıl kullanılış şekli 'devletin kuruluş ve işleyiş tarzı' ile 'görenek', 'yol-yordam' ve 'hayat tarzı' olarak yaygınlaşmıştır. Bkz. Ögel, (1988: 469).

¹⁶ Kültegin Yazıtlarında "...Kağanları Bilge kağan imiş! Alp kağan imiş! Vezirleri yine bilge imiş, alp imiş! Yine b e y l e r ve yine milleti, anlaşmış ve uyuşmuş (tüz) imiş! Bunun için devleti (ili), böyle idare etmişler (tutmuş)! Devleti tutup, t ö r e y i düzenlemişler!..." Ögel, (2001: 554)

Yukarıdaki dörtlük töre kavramının aynı zamanda, ilk devlet kurucu Türk hakanı olarak hanlar atası olan Oğuz Kağanın, vazetmiş olduğu kurallar bütünü şeklinde anlaşılacağı ihtimalini kuvvetlendiriyor. Bu anlamın sınırlarını daha da genişletmek pekala mümkün olabilir. Gök-Tanrı tarafından kutsanmış telakki edilen Türk hakanlarının töre üzerinde belli oranda tasarrufta bulunabileceği düşünülebilir.

Göktürk yazıtlarında görülen muhteşem giriş de, konuyla ilgisi yönünden töre kavramını yukarıdaki izah tarzına yakınlaştırıyor. "Yukarıdaki mavi gök basmasa, aşağıdaki yer delinmese, Ey Türk Milleti! Senin devletini (İlini) ve *töreni* kim yok edebildi!" Bu ifadeler töre kavramının aynı zamanda devletin bekasıyla eş anlamlı olarak kullanıldığını gösteriyor. Bu haliyle *töre* toplumun olduğu kadar devletin de esas varlığıdır. Devlet ve milletin varlık ve bekası bir anlamda bu kurallar manzumesinin varlık ve kalıcılığına bağlıdır (Ögel, 1982:302).

Ziya Gökalp ise Türk ve Töre kelimeleri arasında etimolojik yönden anlam ve şekil birliği olduğunu ileri sürüyor (Hassan:162). Genel olarak güçlü kuvvetli anlamlarına gelen Türk kelimesiyle, güç ve kuvvetin dolaylı da olsa kaynağı olan töre kelimesi arasında anlam yönünden bir ilişki kurmak pekala mümkün olabilir¹⁷. Anlam yönüyle ortaya atılan bu iddiayı doğru olarak kabul edersek, Türk'ün genel karakterinin töreli, yani görgülü ve nizamdan yana olduğu ileri sürülebilir. Zaten bir çok kez yurdunu, devletini ve istiklalini kaybeden, bu arada uçsuz bucaksız bozkırlarda günler hatta aylarca yolculuk yapan bir milletin bunca olumsuz şartlara rağmen hayatiyetini sürdürebilmesi ancak böylesi kuvvetli prensiplerle mümkün olabilir. Netice olarak töre kavramı Türk milletinin bir bütün halinde bütün millî seciyelerini içeren yazılı olmayan kurallar bütünü şeklinde tanımlayabiliriz.

Türklerde Sosyal Hayat

Eski devir Türk topluluklarında sosyal hayatın, bozkırın kendine özgü hayat şartları sonucu *soy* etrafında *töre*'ye uygun olarak teşekkül

¹⁷ Thomsen'in de arasında bulunduğu bazı araştırmacılar, töre kavramının "güç" yani *macht* olarak yorumlamışlardır. Bkz. Ögel, (2001:475).

etmesi olgusu, doğal olarak aileyi de böylesi bir toplum yapısında birincil derecede önemli hale getirmiş olmalıdır. Gerek destan ve mitolojide gerekse tarihi vesikalarda sıklıkla karşımıza çıkan aileye ait kavramlar da bu tezi kuvvetlendirir bir mahiyeti haizdirler. Vakıada bu şekilde cereyan ediyor görüntüsü verir. Bütün sosyal oluşumlarda olduğu gibi Türk devletinin temelini de aile oluşturur (Ögel,2001:245;Kafesoğlu:215-216).

Eski Türk toplumunda ilk sosyal birlik olan aile, bütün içtimai bünyenin çekirdeği durumunda idi. Kan akrabalığı esasına dayanan ailede reis erkekti. Ailenin esas çekirdeğini baba, oğul ve torunlar oluşturuyordu. Evlenip giden kızlar ile onların çocukları aileden sayılmazlardı (Ögel, 2001:237).

Türkçe akrabalık münasebetlerine dair altmış ayrı nüansa tekabül eden kelimeyi Zolotitski Çuvaşça sözlüğünde zikretmiştir (Rasony:57). Bu da eski devir Türk toplumunda ailenin ne kadar önemli bir yerinin olduğunu göstermesi bakımından hayli ilginç bir durum olarak değerlendirilebilir. Türk ailesinde babanın diğer aile fertleri üzerinde sonsuz denilebilecek hakları yoktu. Nitekim Dede Korkut'da Dirse Han, çocuğu olmadığı için ağlıyor ve karısına 'Bu suç senden midir yoksa benden midir?' şeklinde dert yanarken, ona kötü söz söylemekten kaçınıyor ve günahı karısıyla eşit olarak paylaşma yolunu tercih ediyordu(Ögel, 2001:249).

Türk ailesi yukarıdaki örnekten de anlaşılabilceği gibi, karşılıklı eşitlik esasına dayanmıştır. Yine Dede Korkut'da geçen 'ana-baba veya ana-ata' şeklinde geçen deyimler, ananın ailedeki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Türkçe'de erkeklerin eşleri için kullandığı 'hanım' sözcüğü de, yine eski Türkçe'de hâkanlar için kullanılan bir deyim olan Han deyiminin saygı makamında kullanılan şeklidir.

Türkçe'de geçen *evlenmek* tabirinin ev edinmek anlamına gelmesi, eski Türk ailesinin geniş aile değil de küçük, çekirdek aile tipinde olması ihtimalini akla getiriyor (Kafesoğlu:216). Aile hakkında bütün nüansları buraya almak, çalışmanın sınırlarını aşar. Çadırın çözülmesi ve kurulması, arabaya yüklenmesi, süt sağma, tereyağı ve peynir çıkarma, deri işçiliği, ayakkabı, keçe çorap, giyim ve keçe imali gibi işlerin kadına

ait olduğu biliniyor. Erkeğe gelince, bir hükümdar göçebe teşkilatında ne durumda ise, erkek de ailede aynı durumdaydı (Rasony,58-59).

Aileler ve 'urug'¹⁸ lar birleştiği zaman *boy* meydana geliyordu. Başında ise, boydaki iç dayanışmayı korumak, hak ve adaleti düzenlemek ve gereğinde silahla boyun menfaatlerini korumakla görevli bey bulunurdu. Buna göre boy siyasî mahiyette bir birlik olarak nitelendirilebilir. Zaten kendine ait arazisi ve belli bir askerî gücüne sahip olması da bunu destekler mahiyettedir (Kafesoğlu, 218).

Boy beyleri iktidarlarını irsî olarak devam ettiriyor olmalıydılar¹⁹. Kendilerini Tanrı tarafından görevlendirilmiş addeden Türk hakanları da ilk başta bir boyun başkanı durumundaydılar. Bununla birlikte hâkan seçimi veya hâkanlığın resmen tescillendiği kurultayın küçük bir benzeri de boy beyinin seçiminde müracaat edilen bir yöntem olmalıdır. Her boyun hududu diğer boylara ait hudutların başladığı yerlerle sınırlanmıştır. Boy beyleri yurtların korunması, vergilerin tahsili, göç zamanlarında disiplinin sağlanması ve kendi boyuna mensup aileler arasındaki anlaşmazlıkların çözülmesinde yegâne söz sahibi idi. Her boyun kendine özgü boy işaretleri onları diğerlerinden ayırıyordu (Ögel, 1982:62 vd.).

Boy'un bu sosyo-politik karakteri, bodun'a ve özellikle Türk devletine bünyevî yapı verdiği için devletin kuruluşu, çözülmesi ve yeniden kurulmasında başlıca manivela durumundadır. Dolayısıyla da sosyal tabakalaşmada çok önemli bir yere sahiptir (Kafesoğlu:219)Boylar birliğine bodun deniliyordu. Kaşgarlı Mahmut'da geçen çok eski bir atasözünde ise bodun, *millet* manasında kullanılmıştır (Ögel, 2001:169). Aynı kelime Göktürk yazıtlarında da millet mefhumunu ifade için kullanılmıştır (Ögel, 1988:19).Kelime olarak milleti ifade eden bodunun başında genellikle arazisinin büyüklüğü ve halkının çokluğuna göre yabgu, şad, ilteber vb. gibi ünvanlar taşıyan idarecilerin bulunduğu biliniyor. Bunlar ya müstakil ya da bir *İl'e* tâbi vassallar durumunda olabiliyorlardı.

¹⁸ Urug, kelime olarak tane ve tohum anlamında kullanılan bir kelimedir. Buradaki kullanılış şekli de bir öncekinin çağrıştırdığı ve ona uygun olan soy-nesil anlamındadır. Bkz. Ögel, (2001:311).

¹⁹ Turan, (1979:195), Kafesoğlu aynı kanaatte değildir. Bkz. Kafesoğlu, 219.

Boylar daha ziyade soy ve dil birliğine sahip oldukları halde, bodunların sadece boyların sıkı işbirliğinden meydana gelen topluluklar olduğu anlaşılıyor. Bugünkü halk tabirinin eski Türkçe'deki karşılığı ise, *kün* idi. Uluş sözü ise herhangi bir topluluk değil, yer, memleket ve ülke manasına geliyordu (Kafesoğlu: 219).

Türklerde Ekonomik Yapı

Eski devir Türk topluluklarındaki iktisadî yapının da bozkır kültürü etrafında şekillendiği söylenebilir. Orta Asya kültür çevrelerinde yapılan kazılarda ortaya çıkartılan bulgular da bunu destekler mahiyettedir²⁰. İktisadî yapıyı büyük ölçüde etkileyen bozkır kültürünün esasını ise besicilik, tarım, el sanatları ve ticaret oluşturuyordu.

Hayvancılık

Kurganlardan çıkartılan bulgulardan anlaşıldığına göre Türklerin çok erken denilebilecek bir dönemde, temeli hayvan besiciliğine dayanan yarı göçebe bir hayat sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Aslında hayvan besiciliğini, bozkır ekonomisinin temeli saymak daha doğru olur.

Hayvan besiciliği ise, otlakların sınırlı olduğu bir bölgede rasgele yapılamaz. Bu nedenle otlakların seçimi ve bölgelere ayrılması gerekiyordu²¹. Bozkırda hayvan besiciliği yapılabilesine uygun tarzda yazlık ve kışlık konaklar önemlidir. Bundan dolayıdır ki, yaylak ve kışlak tabir edilen ve sınırları önceden belirlenmiş otlaklar arasında günlük değil de mevsimlik periyotlar halinde nizamî bir şekilde yürütülen göçebe hayat tarzı Türklerin tabii yaşantısıdır (Rasony: 48; Turan: 196)²². Anlaşılabileceği üzere yazlık ve kışlık periyotlar halinde yazın yayla kışın da kışlaya ait otlaklara yapılan bu göçlerin amacı,

²⁰ M.Ö 2500-1700 yıllarına tekabül eden Afanasyevo kültür çevresinde yapılan kazılarda ortaya çıkartılan bulgularda, av hayvanları yanında koyun ve at kemiklerine de rastlanıyor olması, o dönemde yaşayan Türk kavimlerinin avcılık yanında sözü edilen hayvanları da evcilleştirmek suretiyle çobanlık yapmaya başladıklarını göstermektedir. Bkz. Ögel, (1988:17-18).

²¹ VI. Asır Çin süalesi vakanüvisleri Göktürkler hakkında “*Her ne kadar göçebe iseler de her kabilenin kendine mahsus bir arazisi vardı*” demektedirler. Turan, (1979:196).

²² Bu göçler düzensiz hareketler değildi, düzenli olarak aynı yollardan, yazın yüksek yerlere, yaylalara, kışın da ovalara, kışlıklara yapılırdı. Bkz. (Roux, 2001:49).

tabiidir ki bu toplumda evcil hayvan besiciliğinin çok önemli bir yer tuttuğu anlamına gelir.

Çok erken dönemlerden itibaren koyun ve sığır besiciliği yanında bilhassa at besiciliğinin de oldukça yaygın olduğu biliniyor. Atı ilk ehlileştiren ve üzeniği ilk bulan kavimlerin de atlı-göçebe bir kavim olan Türklere ait olduğunu biliyoruz. O kadar ki sadece kendi ihtiyaçları için değil, yabancı ülkelere ihraç edecek kadar at beslediği zikrediliyor (Kafesoğlu:48). Bunun yanı sıra yine eski Türk mezarlarından çıkartılan kalıntılar arasında at, koyun ve sığır iskeletleri yanında deve iskeletlerine de rastlanmış olması çok erken bir dönemde (M.Ö. 2500-1700) Türk topluluklarının at ve sığır yanında deveyi de evcilleştirerek beslediklerini göstermektedir (Ögel,1988: 17).

Tarım

Türklerin besicilik yanında tarımsal ürünleri de ürettikleri biliniyor. Çin salnâmelerindeki kayıtlara göre 688 de zaferle sonuçlanan bir savaştan sonra Göktürk kağanı Kapagan, Çinlilerden haraç olarak külliyetli miktarda *tohum* ve *ziraat* malzemesi almıştı²³. Başka bir Çin haberi de bunu teyit etmektedir (Rasony:50). *Ekmek* fiilinin Göktürk çağından beri kullanıldığı ise zaten biliniyor (Ögel:1978). Ayrıca İvelgi Nehri'nin Selenge mansıbında, arkeologlar tarafından bulunan bir Hun kasabasına ait kalıntılarda dökme saban demirleri, saban döküm kalıpları, demir oraklar ve taş değirmenlere rastlanmıştır (Klyashtorny-Sultanov: 68)

Ziya Gökalp eski Türk topluluklarının buğday yanında arpa, pirinç, darı, mısır, asma, elma ve dut gibi sebze ve meyve türlerini de yetiştirdiklerini zikrediyor. Bunun yanı sıra sadece kuru tarım değil, aynı zamanda sulu tarım yapmak amacıyla bol miktarda sulama kanalının varlığından da söz ediliyor²⁴. M.Ö. 6000 yıllarına kadar

²³ VII. Yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşen bu olayda Kapağan Kağanın e k m e k için bir milyon kile darı, üç bin ziraat aleti ve çok miktarda demir vermeye zorlamış; başka bir seferinde de üç yüz bin kile tahıl, üç bin ziraat aleti... ödemeye mecbur etmişti. Bu durum bahsedilen dönemde Göktürkler'de tarıma dayalı üretim yapıldığının açık bir kanıtı sayılabilir. Bkz. Turan, (1979:196).

²⁴ Gökalp, (1976: .383); Esin, (1997: 3); Barthold Ferganadaki sulama kanalları hakkında müstakil bir çalışma yapmıştır. Bu tür sulama kanallarının izleri sadece Fergana'da değil aynı zamanda Altayların ıssız ovalarında bile görülmüyordu. Göktürk ve Hun mezarlarının bulunduğu bölgelerde görülen bu Altay kanalları, kayaların yarılması ile yapılmıştı. Bkz. Ögel, (1978:..51).

götürülebilen Akşabad yakınlarındaki Anau'da güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapılan dört köşe evler, *hububat taneleri*, sığır ve koyun gibi hayvanlara ait kemik kalıntıları da yerleşik ve ziraatçı bir kültürün varlığını gözler önüne sermiştir. Batı Türkistan'daki Namazgâh-Tepe kültür merkezinden çıkartılan kalıntılar arasında görülen kıyılmış yemler, arpa, buğday ve çavdar yanı sıra üzüm taneleri de Gökalp'i doğrular görünmektedir (Ögel,1988:20)²⁵.

Fasulyegillerden olan acı baklanın da Orta Asya menşeli olduğu ileri sürülüyor. Fasulye kelimesini karşılayan Türkçe bir kelime kullanılmıyor olsa bile, eski Çin'de bir tür sarı baklaya Uygur baklası denilmesi, bunun Türkler arasında kullanılmış olabileceğini düşündürüyor. Bunun yanı sıra kendir ve pamuk türlerinin de yetiştirilip kullanıldığı da zikrediliyor (Rasony:53).

Sanayi

Bozkır kültürünün ana unsurlarından biri ve belki de en önemlisi olarak tanımlanan demir, gerek mitolojide gerekse tarihi vesikalarda önemli bir yer işgal eder. W. Ruben, tarihi vesikalara dayanarak eski Türk sahasını demir kültürünün doğduğu yer olarak kabul etmenin ilmi bir zaruret olduğunu belirtmiştir (Kafesoğlu:210).

Bozkırın kendine mahsus şartları sebebiyle atlı muharip bir kavim olan Orta Asyalı kavimler ve bilhassa Türkler için demir, bir ihtiyaçtan da öte zaruret sayılıyordu. Atın gemiyle sair malzemeleri ve kemerlerine taktıkları toka dahil bir çok malzemenin imali için kullanılan demir, çok erken devirlerden itibaren kullanıla-gelen bir maden olmuştur. M.Ö. 5 ve 6. Yüz yıllara ait Mayemir kültür bölgesinde ortaya çıkartılan kazı bulguları hançer, balta ve miğfer yapımı için bol miktarda demir kullanıldığını göstermektedir (Ögel,1988:35).

Türklerin yaygın olarak yaşadığı kabul edilen ve M.Ö. 2000 yıllarına tekabül eden Andronova kültüründe ise, altın işlemeciliğine ait bol miktarda kazı bulgusu, Altay bölgesinin o yıllarda altın endüstrisinin merkezi olduğunu ortaya koymuştur (Ögel,1988:23). Esik kurganından gün ışığına çıkartılan ve bugün Almaatı'daki ilimler

²⁵ Rasony daha da ileri giderek her ne kadar buğday cinslerinin ana yurdu Ön Asya olsa bile ikinci yurdu Orta Asya'dır iddiasını ileri sürüyor. Bkz. Rasony, (1988:52).

akademisinde sergilenen *altın elbiseli adam*, genç bir Hun asilzâdesine ait altından yapılmış bir zırh olarak o dönemden günümüze kadar ulaşmış önemli bir bulgudur. Bu eser ilgili dönem Türk dünyasında altın işlemeciliğinin ne kadar ileri bir seviyede olduğunu göstermesi bakımından hayli ilginç bir örnektir (Diyarbakirli-Aslanapa,1977:61 vd.).

Demir ve altın işlemeciliği yanında dericilik ve dokumacılık da Türkler arasında oldukça yaygın zanaat dalları arasındadır²⁶. Pazırık kurganından çıkartılan Hun halısı, sanat tarihimizde bilinen ilk Türk halısıdır. Bu halı cm²'ye 36 ilmik yerleştirilebilmiş olan son derece ince bir işçiliği gösterir. Bu halı sadece dokumacılığının değil, dokumacılık için gerekli olan malzemenin de ileri seviyede geliştirildiğini göstermesi bakımından hayli önemlidir(Diyarbakirli:90 vd.). Halı ve kilim işçiliği yanında yaygı, çadır bezi ve bilumum giyim eşyası da Türkler tarafından ustalıkla üretilmiştir²⁷.

Güney Sibiry'a da Altay dağları eteklerinde Pazırık kurganından çıkarılan kalıntılar arasında, hepsi ağaçtan yapılmış çeşitli süs eşyaları, küçük masalar, kaplar, havan elleri ve birçok ev eşyasının varlığı, Hun Türklerinde ağaç torna işlerinin oldukça ileri seviyede olduğu fikrini destekler mahiyettedir. Ağaç işçiliğine ait ikinci teknik ise, dülgerlik veya marangozluktur. İkinci Pazırık kurganının duvarları biçilmiş tahta ve tomruklarla kaplanmıştı (Ögel, 1988: 64). Bu kurgandan çıkarılan buluntular arasında halı, kumaş, renkli keçe applike örtüler gibi, hayvan kavgaları ve insan figürleri ile süslü çok zengin tekstil işleri yanında atlı araba ve renkli cam boncuklar, kulplu tunç kazanlar, Çin işi tunç aynalar vb. eşyalara rastlanmıştır (Aslanapa, 1984:1vd.).

Beslenme

Temeli hayvan besiciliğine dayanan yarı göçebe bir kavmin temel besin maddesi de hiç kuşkusuz hayvan ürünlerinden ibaret olmak lazım gelir. Fakat yukarıda da yeri geldikçe temas edildiği üzere hububat vb. ürünlerle sebze ve meyvelerin de yeterince üretilip tüketildiği

²⁶ Türklerde giyim ve dokumacılıkla ilgili oldukça zengin denilebilecek bilgi ve minyatürler için Bkz. Ögel, (1978: II,163-188).

²⁷ Konuyla ilgili olarak 'Türklerde Giyim' başlığını taşıyan başka bir çalışmamızda, bunun örnekleri üzerinde geniş olarak durulduğu için burada tafsilata girilmeyecektir. Bkz. İlgen, (2001:ss 189-201)

söylenilebilir. Bununla birlikte en önemli besin kaynağının et ve süt olduğu biliniyor.

Türklerin tarihte ilk defa konserve yapan millet olarak kurutulmuş et, pastırma, et tozu vb. yiyecekleri farklı bir şekilde muhafaza ederek kullandıkları biliniyor. Litre başına 450 kalori sağlayan kıymız da hem zevk hem de yağla tek taraflı beslenmeyi mümkün kılan bir içki çeşidi olarak Türklerin hayatında önemli bir yere sahiptir (Rasonry:54).

İç deniz ve ırmak kenarlarında yaşadıkları bilinen Türk topluluklarının su ürünlerinden mahrum kaldıkları düşünülemez. Muhtemelen diğer avcılık çeşitleriyle birlikte balık avcılığı da gelişmiş olmalıdır. Dede Korkut kitabında anlatılanlara bakılacak olursa, Türklerin günlük yaşantılarında av ve ziyafet şölenlerinin çok önemli bir yer tuttuğu görülür. Anlatılan bu av partileri yukarıda anlatılan tezi doğrular mahiyettedir (Gökyay, 1976:109).

Ticaret

Türk devletleri komşu milletlere başta at olmak üzere canlı hayvan, konserve, deri kösele, kürk ve hayvanî gıdalar satarak karşılığında hububat ve giyim eşyası alıyorlardı. Bilhassa Hun Türklerinin komşu ülkeleri Bizans ve Çin’le ticarî ilişkiler içinde bulunduğu zikretmek gerekir (Kafesoğlu:312). Bozkır ticareti büyük fasıllar ve yanlarına bazen önemli muhafız kuvvetlerinin de iştirak ettiği büyük kervanlarla yapıyıyordu. Araplar, Doğu Tiyenşan’daki Uygur şehirlerinden, İslam tüccarlarının da iştirakiyle Yenisey-Kırgız ülkesine ve daha kuzey ve doğusuna beş ay zarfında giden ticaret kervanlarından bahseder (Togan, 1981: 125).

Komşu ülkelerle ticari ilişki kuran bozkır adamı muhtemelen kendi içinde de mübadele denilen olguyla iç-içe bulunuyor olmalıdır. Fakat hemen belirtmek gerekir ki, mübadele yani ticari faaliyet günlük hayatın vazgeçilmez şartı değildir. Güçlü oldukları dönemlerde İpek Yolu’nun uluslar arası ticaretine katılan ya da bu yolu kontrol ederek kervanlardan vergi veya haraç alan bozkır göçebelerinin ekonomisi, tamamen bu ilişkiye bağımlı değildi. Yeri geldiği zaman bütün bu ek kaynaklardan bir anda vazgeçebilir, sadece sürüleri ve bunlardan elde ettikleriyle yaşayabilirlerdi. Orta-Asya göçebeleri olan Türk-Moğol toplulukları kanaatkâr insanlardı ve lükse düşkün değillerdi. En

görkemli günlerinde memnuniyetlerini “Geyik yedik, keçi yedik ve hüküm sürdük.” sözleriyle açıklayan Tukiü’lerin davranışından bunu rahatlıkla anlayabiliyoruz (Roux, 2001: 46).

İpek Yolu hattında ticaret çok iyi ve bol kazançlıydı. Ama bu ticaret geçimlik ekonomik şartlarla yaşayan geniş halk tabakaları için değil, lüks tüketim alışkanlıkları olan aristokrat kesime hitap ediyor olmalıdır. Aynısı dünyanın diğer bölgeleri için de geçerliydi²⁸. Ulaşım maliyetlerinin çok yüksek olduğu bir dönemde, doğunun mallarını batıya, batının mallarını da doğuya taşıyan kervanların taşıdığı malları sıradan ahalinin tükettiğini düşünmek gerçekçi olmaz. Mesela Çinliler imparatoriçeleri için İran’dan son derece pahalı ve ender bulunur mallar getiriyorlardı. Babil halıları da keza ender bulunur mallar arasındaydı. Suriye’nin gerçek ve ince işçilik örnekleriyle süslü değerli taşlarıyla Kızıldeniz’in inci ve mercanlarına Küçük Asya’dan getirilen uyuşturucuları ilave ettiğimizde bunlardan hiçbirinin sıradan mallar olmadığını rahatlıkla anlayabiliriz. Uluslar arası mübadele işlemlerinde geçerli para birimi olarak da kullanılan ipek ise, bu piyasanın en değerli metaı olarak yüzlerce yıl rakipsizliğini korumuştur²⁹.

İpek Yolu üzerinde bulunan topluluk ve devletlerin bu ilişkinin dışında bulunması düşünülemez. Olağanüstü siyasi ve askeri organizasyon kabiliyetine sahip Türk toplum ve devlet yapısının Bizans ve İran kadar olmasa bile, bir şekilde bu ilişkiler ağına dahil olması kaçınılmazdır. Nitekim altıncı yüzyılın sonlarına doğru Çinlilerle yaptıkları bir muahede sonucu Chou İmparatoru’nun Türkler’e her yıl 100 bin top ipek kumaş vermeyi kabul ettiğini görüyoruz (Gumilev, 2002: 48). Göktürkler çağında ise Soğd’lular ipek ticaretinde uzmanlaşmış ve büyük pazarlarda hakimiyeti ellerine geçirmişlerdi. Atilla’nın yurt denilen çadır içinde, toprağa verilmesinden önce yapılan yuğ töreninde ipek örtülere sarılması bilinen meşhur bir olaydır.

²⁸ O dönemde uzun mesafe ticaretine konu olan mallar yükte hafif pahada ağır olan mallardı. Roma’da da durum bu minval üzere seyrediyordu. Mübadelenin ezici çoğunluğu yerel nitelikteydi ve üstelik ticarete konu olan mallar halkın kendi tüketimi için ürettiklerinin yanında küçük bir yüzde meydana getirmekteydi. Tabiatıyla uluslar arası ticaretin önündeki en büyük engel olarak yüksek taşıma maliyetlerinin altını çizmek gerekiyordu. Bkz. Heaton, (1985: 49).

²⁹ Bir libre erguvan ipekli, iki buçuk libre altın değerindeydi. İpekle ilgili söylentiler o kadar ileri götürülmüştür ki, uzun zaman Çin ipeğinin ağaçlarda ya da fundalılarda yetiştirildiğine inanılmıştır. Bkz. Sedillot, (1983: 115).

Yabancı ordularda paralı asker olarak hizmet veren atlı-göçebeler Çin'le Batı arasındaki ipek ticaretinde hem müşteri hem de aracı olarak önemli bir rol üstlenmişlerdir (Haussig, 2001: 58, 85-86). Bunun dışında gelip geçen kervanlarla bazen mal alıp satma, bazen de tipik yağma hareketleri şeklinde temas sağlama şekillerinin olduğunu düşünmek için kayıt ya da belge aramaya gerek yoktur. Yağma ve talan bütün göçebe kavimler için bir tür ekonomik gerçeklik olarak yüzyıllarca varlığını sürdürmüş bir vakıadır³⁰. Bu hem Avrupalı göçebeler, hem çöl göçebeleri hem de bozkır göçebeleri için sıradan ve olağan sayılan gelir sağlama yollarından biri olarak görülmüştür³¹.

Komşu devletlerle bu şekilde ticarî ilişkiler kuran eski dönem Türk iktisadî yapısının canlı olabilmesi için, kendi bünyesinde de mübadelenin bulunması gerekir. Bundan hareketle o dönem Türk topluluklarında geçimlik üretim yanında pazara yönelik üretimin de bulunduğunu tahmin edebiliriz. Gerektiğinde sadece sürüleri ve bunlardan elde ettikleriyle yaşayabilen³² bozkır halkının pazara yönelik olarak yaptığı üretimin çok gelişmiş olduğunu söylemek kolay değildir. Bununla birlikte tarihte İpek Yolu olarak bilinen ticaret yolunun, Uzak Doğudan Ön Asya ve Akdeniz'e kadar çok geniş bir bölgeyi birbirine bağlayan köprü olma özelliği, muhtemelen iç piyasayı da canlandırmış olmalıdır.

İşte bu bölge, yani İpek Yolu güzergâhı, çok erken dönemlerden itibaren Türklerin vatanı idi. Gökalp eski dönem Türk topluluklarının seyyar evler yapmak ve lüzumu halinde bunları birbirine bağlamak

³⁰ Bununla ilgili olarak sayısız denilebilecek doküman mevcuttur. Bkz. Gumilev, (*Hunlar*: 96, 104-105 vd.)

³¹ Çöl uygarlığı için 'deve, ot, baskın' nitelendirmesinde bulunan müellifler vardır. Bunun çok da abartılı olduğunu düşünmemek gerekir. Aynı olgu yüzyıllarca bütün bir Avrupa'yı kasıp kavurmuştur. Bkz. Miquel, (1991: 35 vd.); Sedillot, (1983: 134 vd.); Bloch, (1983: 29 vd.)

³² İbnü'l-Esîr oldukça geç diyebileceğimiz bir dönemde Cengiz Han'a bağlı Moğol orduları için; " Bu gelen istilacılar ihtiyaç duyacakları buğday vesaire gibi yiyecek sıkıntısı da çekmiyor ve buna gerek de duymuyorlardı. Çünkü geçtikleri her yerden ganimet olarak aldıkları birçok koyun, sığır, at ve benzeri hayvanlar olduğu için bunları kesiyor ve sadece et yiyorlardı. Binelerine gelince bu binekler de aynen sahipleri gibi yerleri tırnakları ve ayaklarıyla eşerek bitkilerin köklerini kazıyıp yiyor ve arpaya pek ihtiyaç duymuyorlardı sanki. Moğollar bunun için gelip konakladıkları yerlerde herhangi bir şeyin ihtiyacını duymuyorlardı." demektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, (1987: 310) Bozkır göçebelerinin karakteristik özelliklerini yansıtan bu ifadeler, erken dönemdeki ataları ve akrabaları içinde aynen geçerliydi. Lüks hayat tarzından kaçınmayı varlıklarını devam ettirebilmenin şartı sayan göçebe, bu tavrında hiç de haksız değildir.

suretiyle mükemmel çarşılar oluşturabildiklerini kaydeder (Gökalp:383). Bunların Orta Çağ Avrupa'sında da görülebilen panayırlara benzediği söylenilebilir. Muhtemelen bu ve benzeri çarşılar iç pazarı sürekli olarak canlı tutuyor ve mübadeleyi hızlandırıyordu.

İç piyasanın bu özelliği, bölge insanlarının Uzak Doğudan Ön Asya ve Akdeniz'e kadar uzanan bir bölgede, kervanlarla sağlanan transit ticaretin gelişmesine de katkı yaptıkları ihtimalini düşündürüyor.

Göktürk yazıtlarında geçen şu ifadeler; " *Kervanı gelmedi. Onı (yani kervan ve vergiyi) isteyeyim diye akın yaptım. Korkup birkaç kişisi ile kaçıp gitti.*" sözü edilen dönemlerde, normal ticaret kervanları yanı sıra vergi getiren kervanların da bulunduğunu gösteriyor (Ögel, 1978-I: 365-366). Dede Korkut kitabında sıklıkla geçen *bezirgan* tabiri, o dönem Türk topluluklarının ticarî faaliyetlere pek de yabancı olmadıklarını gösteriyor.

Maliye

Bütün Türk devletlerinde ordu teşkilatından hemen sonra malî yapının düzenlenmiş olduğunu görürüz. Hun Türklerinin vergilerle vadelerini aşan borçlar ve faiz hadlerini ne şekilde düzenleyip hesapladıklarını gösteren belgeler günümüze kadar ulaşmıştır. Göktürkler'de de bazı *tudun*'lar, hakan adına vergi kontrollerini kendileri yürütüyorlardı (Ögel, 2001:650 vd.).

İçtimaî yapı anlatılırken, her boyun kendine ait sınırlarının bulunduğu ve ayrıca hayvanlarının da hususî damgalarla başkalarından ayırt edildiği zikredilmişti. Türk boyları arasında bu şekilde meydana gelen sosyal tabaklaşma vergi tahsilinin kolayca yapılmasına imkan sağlamış olmalıdır. Muhtemelen vergi tahsilatı çoğu kez aynî olarak yapılmış olmalıdır (Kafesoğlu:315).

Eski Türklerde normal alışverişten, bindiği ata varıncaya kadar çok çeşitli vergi türünün olduğu biliniyor. Ögel bu tür vergi çeşitlerinin sayısını yirmi ikiye kadar çıkarıyor (Ögel,2001:457). Bunların yanı sıra mağlup ve tâbi ülkelerden alınan altın, madenî para veya aynî olarak alınan yıllık vergiler de devlet maliyesine önemli ölçüde kaynak sağlıyordu.

Bir de komşu ülkelerden özellikle de Çinlilerden alınan vergiler vardı. Her ne kadar güneşin oğlu kuzey komşularına vergi vermeyi onurlu bir davranış olarak görmeyip adını hediye koysa da, bu türden vergi ve haraç çok yaygındı. Bu türden vergiler genellikle aynı oluyordu (Gumilev, *Hunlar*, 96-97).

Sonuç

Sonuç olarak eski dönem Türk kavimlerinin, temeli hayvan besiciliğine dayanan yarı göçebe bir toplum yapısını *töre* etrafında şekillendirdiklerini söyleyebiliriz. Anlaşılabileceği üzere böylesi bir toplumda üretim pazara yönelik olmaktan ziyade, muhtemelen geçimlik düzeyde gelişmiş olmalıdır. Bununla birlikte transit ticaret yollarının kavşak noktası diyebileceğimiz bir bölgede yaşayan ve büyük siyasî organizasyonlar kuran büyük bir toplumun, farklı ihtiyaçlarını karşılayabilmek için belli zanaat dallarında ister istemez meslekî ihtisaslaşmaya gittiğini söylemek icap eder. Nitekim demircilik ve altın işlemeciliği yanında dokumacılığın da çok erken dönemlerde, Türkler arasında oldukça yaygın olduğu yukarıda zikredilmiştir.

Gerek ihtiyaçların farklılığı gerekse tarihi çok eski dönemlere dayanan Çin ve Hint medeniyetleriyle kurulan yakın temas da, iktisadî hayata belli bir canlılık getirmiş olmalıdır. Türklerin yaşadığı bölgelerde çok eski dönemlerden itibaren varlığını bildiğimiz şehirlerin bulunuyor olması, şehir halkının ihtiyacını karşılamak için geçimlik üretimden ziyade pazara yönelik üretimi zorunlu kılar. Bununla birlikte şehirlerin varlığına ait bilgiler çok eski dönemlere değil, ancak Göktürk ve Uygur dönemine kadar geriye götürülebilir (Ögel,1978-1:369).

İçtimaî tabakalaşma ise aile etrafında şekillenmiş görünmektedir. Aile toplumun temelidir. Sürekli hareket halinde bulunan bu tip topluluklarda bilhassa aile ve soy birliğinin ön plana çıktığı zikredilmiştir. Aileyle birlikte günümüze kadar devam eden ve Anadolu'nun farklı yerlerinde hala varlığını devam ettiren boy kimliğinin oldukça önemli yere sahip olduğu söylenilebilir.

Toplum yapısında göze çarpan diğer önemli bir özellik ise nizamî ve disiplinli hayat tarzıdır. Sürekli açık havada dolaşan bir kavmin, intizamlı hayat telakkisinin temellerini gök cisimlerinin nizamî hareketleriyle irtibatlandıran görüşler vardır. Din telakkisinden devlet

nizamına varıncaya kadar her şeyde bu ilişki kurulabilir(Ögel,1988:17). Güneş bayrak gök çadır şeklinde formüle edilen Türk devlet telakkisiyle, Gök Tanrı tarafından kutsanmış kabul edilen Türk hâkânı, gün doğusundan gün batısına kadar kendisini dünyanın yegâne hakimi olarak görürdü. Bu telakkinin bütün Türk devletlerinde bir şekilde devam ettiği görülür³³.

Törelere zaptu-rapt altına alınan aile, toplum ve devlet nizamıyla aynı paralelde gelişen iktisadî hayatın da, belli başlı kaide ve kurullarla düzenlenmiş olduğu sonucuna varılabilir. Fakat hemen belirtmek gerekir ki, asıl belirleyici faktör yarı göçebe hayat tarzı olmalıdır. Her ne kadar çok erken dönemlere ait kurganlardan çıkartılan bulgular bu toplumlarda tarımsal hayatın izlerini gösteriyor olsa dahi³⁴, bunun yaygın şekilde değil, belli bölgelere münhasır ve mevzii olduğu ihtimalini güçlendiriyor. Altıncı ve yedinci yüzyıllarda ise tarıma dayalı üretimin komşu yerleşik kültürlerin de etkisiyle gelişmeye başladığı ileri sürülebilir. Ancak daha sonra Anadolu'ya gelen göçebe Oğuz boylarında da görülebileceği gibi; aslolan, tarıma dayalı ekonomik bir yapı değil, hayvancılığa dayalı göçebe ekonomisinin hakim karakter olarak uzun yıllar varlığını devam ettirmesidir.

³³ Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için Bkz. Turan, (1979:176).

³⁴ Yapılan kazılarda Altay bölgesinde bile sulama kanalları olduğu görülse bile, hayvancılığın daha gelişmiş olduğu söylenebilir. Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi ve analizler için bkz. (Klyashtorny-Sultanov: 68 vd.).

KAYNAKÇA

- Aslanapa, Oktay, (1984) *Türk Sanatı I-II*, (Nşr. Kervan Yayınları), İstanbul.
- Bloch, Marc, (1983) *Feodal Toplum*, (çev.) Kılıçbay, Mehmet Ali Savaş Yayınları, Ankara
- Bottomore, Tom, (2002) *Marksist Düşünce Sözlüğü*, (çev.) Tunçay, Mete, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Cahen, Claude, (1994) *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (çev.) Moran, Yıldız, e Yayınları, İstanbul.
- Diyarbakirli, N-Aslanapa, O, (1997) *Türk Tarihi*, Ankara
- Doğan, D.Mehmet, (1990) *Tarih ve Toplum*, Rehber Yayınları/1, Ankara.
- Esin, Emel, (1997) *Türkistan Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Gökalp, Ziya, (1976) *Türk Medeniyeti Tarihi*, (nşr.) İ.Aka, K.Y. Kopruman, İstanbul.
- Gökay, Orhan Şaik, (1976) *Dede Korkut Hikayeleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları/1, İstanbul.
- Grousset, René, (1996), *Bozkır İmparatorluğu: Attila-Cengiz Han-Timur*, (çev) Uzman, M. Reşat, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç, (2002) *Eski Türkler*, (çev.) Batur, Ahsen, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç, (2002) *Hunlar*, Batur, Ahsen, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Hassan, Ümit, (1986) *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, Ankara.
- Haussig, Hans Wilhelm, (2001) *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (çev) Kayayerli, Müjdat, İstanbul.
- Heaton, Herbert, (1985) *Avrupa İktisat Tarihi I*, (çev) Kılıçbay, Mehmet Ali-Aydoğus, Osman, Teori Yayınları, Ankara.
- Hobsbawm, Eric, (1999) *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, (çev.) Aslan, Vedat, Dost Kitabevi, Ankara.
- İbnü'l Esir, (1987) *El Kâmil Fi't-Tarih XII*, Tulum, Mertol (Ed.), Bahar Yayınları, İstanbul.
- İlgen, Abdulkadir (2001), "Eski Türk Topluluklarında Kılık Kıyafet", *Türk Dünyası Araştırmaları* S. 132, İstanbul. ss. 189-201.
- Kafesoğlu, İbrahim, (1986) *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yayınları/74, İstanbul.
- Klyashtorny S. G.-Sultanov, T.İ, (2003), *Türk'ün Üç Bin Yılı*, (çev) Batur, Ahsen, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Ligeti, L. (1990) *Bilinmeyen İç Asya I-II* (çev.) Karatay, Sadrettin, M.E.B. Yayınevi, Ankara.
- Miquel, Andre, (1991) *İslâm ve Medeniyeti: doğuştan günümüze* (editör) Özer, Metin, Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara.
- Ögel, Bahaeddin, (2001) *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Ögel, Bahaeddin, (1978) *Türk Mitolojisi I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları/VII, Ankara.

- Ögel, Bahaeddin, (1988) *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları/VII, Ankara.
- Ögel, Bahaeddin, (1982) *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara.
- Ögel, Bahaeddin, (1978) *Türk Kültür Tarihine Giriş I-VI*, Kültür Bakanlığı Yayınları/244, Ankara
- Rasony, Laszlo, (1988) *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları/82, Ankara.
- Roux, Jean-Paul, (2001) *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (çev.) Arslan, Lale, Kabalcı Yayınevi:171, İstanbul
- Sédillot, René, (1983), *Dünya Ticaret Tarihi* (çev) Erendor, Esat Nermi, Cep Kitapları, İstanbul.
- Togan, A. Zeki Velidi, (1981) *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul
- Toynbee, Arnold, (1978) *Tarih Bilinci I-II*, Bateş Yayınları, İstanbul.
- Turan, Osman, (1979) *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi I-II*, Nakışlar Yayınevi/21-22, Ankara.
- Türkdoğan, Orhan, (1981) *Sanayi Sosyolojisi Türkiye'nin Sanayileşmesi Dün-Bugün-Yarın*, Töre Devlet Yayınevi/54, Ankara.